

УНІВЕРСИТЕТСЬКА ЮСТИЦІЯ ЯК СКЛАДОВА ДОКТРИНАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ПРАВА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

В работе основное внимание уделено анализу истории развития одной из основных элементов доктринальных источников права романо-германской правовой семьи – университетской правовой доктрины. Исследуются аспекты университетской юстиции как неотъемлемого этапа становления доктрины романо-германской правовой системы. Рассмотрены вопросы рецепции римского права в романо-германскую правовую семью путем создания права университетов. Проанализировано влияние разных правовых школ на развитие романо-германской правовой системы в период Средневековья. Сделан вывод об исторических параллелях важности доктринальных источников права в период становления правовой системы и современного этапа ее развития.

Ключевые слова: романо-германская правовая система, университетская правовая доктрина, рецепция римского права, источники права.

In this paper the main attention is given to the analysis of a history development of ones basic elements of doctrinal sources of the right of the Romance-German legal system – university legal doctrine. The aspects of the university law as significant stage of becoming of the Romance-German legal doctrine are investigated. Problems of reception of the Roman right in the Romance-German legal family by creation of the right of universities is considered. The influence of different legal schools to development of the Romance-German legal system during the Middle Ages is analysed. The conclusion about historical parallels of importance of doctrinal sources of the right during becoming the legal system and present stage of its development is made.

Key words: Romance-German legal system, university legal doctrine, reception of the Roman right.

Останнім часом в новітніх умовах розвитку суспільно-правових відносин під впливом, насамперед, процесів глобалізації, створення загальноєвропейських і загальносвітових інституцій, процесів зближення різних правових систем, доктринальних правові джерела знову набувають особливого, першорядного значення. Цей процес стосується в першу чергу і романо-германської правової системи, до якої відноситься і Україна. Про підвищений інтерес до цих питань свідчать звернення останнім часом вчених до джерел права, наприклад, узагальнюючі роботи, що вийшли в Росії¹, Україні тощо², підвищена увага джерелам права приділяється також в окремих монографіях, що вийшли останнім часом, наприклад, монографія українських вчених з питань порівняльного правознавства³.

На сучасному етапі розвитку та становлення романо-германської правової системи *важливе* значення має дослідження всіх елементів її розвитку. Дослідження доктринальних джерел права, як системи наукових знань про певне правове явище визначеної правової сім'ї, як вчення та філософська теорія ідей, поглядів,

---

© ГОРДИМОВ Анатолій Володимирович – аспірант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

та як керуючий теоретичний та політичний принцип, неможливо без звернення до витоків цих знань, їх історичного розвитку, що в остаточному підсумку має результатом певну систему правових відносин відповідної правової системи. Саме до доктринальних джерел права на даному історичному етапі розвитку суспільства і правової науки звертаються вчені і обґрунтовують свій інтерес намаганням інтеграції України до європейських і трансатлантичних структур, з одного боку, та відсутністю в сучасній українській юридичній літературі досліджень доктринальних джерел права, з іншого боку⁴.

Все це свідчить про *актуальність* розробки теми, пов'язаної з доктринальними джерелами права, дослідження їх витоків, які історично припадають, насамперед на дуже цікавий період розвитку людства на європейському континенті – Середньовіччя. Достатньо повне уявлення про особливості становлення та розвитку правових систем країн романо-германської правової сім'ї, що є особливо важливим для країн постсоціалістичного блоку: Польщі, Росії, України, – неможливо без вивчення історії становлення правової системи.

У зв'язку з вищеозначеним в роботі робиться спроба проаналізувати історію розвитку однієї з основних складових доктринальних джерел права романо-германської правової сім'ї – університетську правову доктрину. В цьому полягає *мета* роботи, для досягнення якої досліджуються аспекти університетської юстиції як невід'ємного етапу становлення доктрини романо-германської правової системи.

О. Зайчук каже, що поняття правової системи має суттєве значення для характеристики права тієї або іншої конкретної країни. Право, як частина світової культури неоднакове для держав різних типів, форм, режимів. Для кожної держави сучасного світу характерний той чи інший тип права. Його сутність, зміст мають вирішальне значення для характеристики правової системи, притаманної цій державі. Звичайно, в цьому випадку йдеться про романо-германську правову систему⁵.

З точки зору уявлення про доктринальні джерела права в романо-германській правовій сім'ї і становлення всій системи джерел, на наш погляд, першорядне значення має другий етап розвитку правової сім'ї з XII до XVIII ст., який асоціюється з періодом Середньовіччя і Відродження.

Даний етап припадає на період Середньовіччя, у зв'язку з чим М. Тихомиров зазначає, що інтерес до історії права значно зріс, середньовічне право вивчено слабо, навіть поверхнево. Однак середньовічне право до цих пір не втратило значення своєї неповторної гармонії, володіючи секретами, які до сьогодні залишаються нерозгаданими до кінця. Сучасність детермінує набір визначених цінностей, котрі відмінні від цінностей середніх віків, обумовлюючи різну оцінку права і соціальної дійсності, із чого ні яким чином не виходить, що сучасне суспільство живе більш гармонійним життям ніж середньовіччя⁶.

Можна сказати, що суть проблеми полягає в тому, що *університетська доктрина права* бере початок з римського права та є певним історичним етапом становлення романо-германської правової системи.

Питання розвитку університетської правової доктрини в епоху середньовіччя досліджувалось сучасними російськими дослідниками, яких умовно можна поділити на дві групи. До першої належать ті, які у своїх дослідженнях використовували правові джерела поряд з іншими і тільки в останній час звернули увагу на вузько правові сюжети. До них належать: О. Варьяш, М. Вінокурова, Н. Девяткіна, І. Краснова, Г. Тушина. До другої групи дослідників належать дослідни-

ки, які вивчали вузькоспеціальні питання історії права і окремі інститути: О. Барбанов, І. Варьяш, А. Глебов, В. Закс, Л. Кофанов, Ф. Успенський, А. Форменкова. В українській науковій літературі дослідження даного періоду розвитку романо-германської правової системи знайшли відображення насамперед в монографіях і окремих статтях з загальних питань теорії держави і права, порівняльного права, теорії правових систем, джерел права в роботах наступних дослідників: Ю. Шемшученко, В. Журавського, О. Зайчука, О. Копиленко, О. Харитонові, С. Харитонова, Н. Пархоменко, Л. Корчевна та ін.

Аналізуючи університетську правову доктрину, як певний історичний етап романо-германської правової системи, доцільно розглянути в історичному аспекті становлення правової системи. Дана правова система, розподіляється на *романську* та *германську* правові системи, які з точки зору розвитку доктринальних джерел права мають деякі особливості. Відносно джерел романо-германського права М. Марченко відзначає дві обставини: одна з них полягає в тому, що джерела правової сім'ї, в цілому, не завжди співпадають з джерелами національних правових систем, що її формують; друга обставина полягає в тому, що національні правові системи в силу історичних і національних традицій, особливостей правової культури і інших факторів відрізняються одна від одної⁷.

Розглядаючи університетську правову доктрину не можна не згадати, саме поняття *римського права*, яке рецепіювалось у романо-германську правову сім'ю шляхом створення права університетів.

Досліджуючи історичні коріння проблеми, А. Саїдов зазначає, що романо-германська правова сім'я має досить давню юридичну історію. Вона склалась на основі вивчення римського права в італійських, французьких, німецьких університетах, які створили на базі Зводу законів Юстиніана спільну для всіх країн загальну університетську науку. Відбувався процес, який отримав назву «рецепція римського права». Спочатку ця рецепція носила доктринальні форми: римське право безпосередньо не застосовувалось, вивчались його понятійний фонд, досить розвинута структура, внутрішня логіка, юридична техніка⁸.

Р. Давид підкреслює, що романо-германська правова сім'я в своєму історичному розвитку не була продуктом діяльності феодальної державної влади (в цьому її відміна від формування англійського загального права), а була виключно продуктом культури, незалежним від політики⁹. До цієї думки А. Саїдов додає, що якщо це в якійсь мірі вірно по відношенню до першої, доктринальної стадії рецепції, то про наступну стадію цього сказати не можна. Формування романо-германської правової системи підкорено загальному закономірному зв'язку права з економікою та політикою і не може бути зрозуміло поза рахунок складного процесу розвитку капіталістичних відносин в надрах середньовічного суспільства, перш за все відносин власності, обміну, першочергового накопичення, переходу від позаекономічного до економічного примусу¹⁰.

В період, що розглядається, середньовічна Європа перебула в правовому занепаді. В тодішніх державно-правових утвореннях панувало феодальне право. Будь-який європейський суд, як і будь-який інший державний орган користувався феодальним правом; практично всі види суспільних відносин середньовічної Європи також охоплювались феодальним правом. Влада феодала не була обмежена ніякими цивілізованими нормативними документами. Тому, «ідея звернення до культурної спадщини, в тому числі і до правової, а саме до правової системи стародавнього Риму, охопила практично всю Європу»¹¹.

Дослідників, які вивчали цей період, характеризували його з різних позицій. Наприклад, Р. Давид характеризував цей період як такий, коли нове суспільство знову почало розуміти необхідність звернення до права, оскільки тільки воно має забезпечити порядок і безпеку в суспільстві і державі. Передові верстви суспільства вимагали від панівних класів того, щоб усі суспільні відносини базувалися тільки на праві. Така тенденція була зумовлена тим, що в суспільстві та державі, як уже зазначалося, панував режим анархії і сваволі. Тому правові процеси були направлені на те, щоб його усунути¹². Саме в цей час у тогочасному світі зароджується ідея рецепції римського права.

Розглядаючи університетсько-правову доктрину, М. Марченко відмічає, що в університетській правовій науці переважала тенденція вивчення не стільки сама по собі, скільки у тісному зв'язку з іншими «моральними науками та дисциплінами», філософією, релігією, теологією¹³.

Характерною рисою по відношенню до формування юридичної думки періоду Відродження є звернення до культурного наслідку античності, правовим традиціям і самої правової системи Давнього Риму. Початок цього процесу зв'язують з діяльністю в університетах Середньовіччя, і насамперед з найбільш відомим в той час Болонським університетом в Італії.

Процес вивчення права у Болонії полягав у читанні джерел та коментуванні їх професорами. Пояснення до окремих слів – *глос* або короткі коментарі писались на полях і між рядками оригінального тексту. Звідси йде назва середньовічної західноєвропейської школи юристів – глосаторів, яка була заснована Ірнерієм (1065–1125) в кінці XI ст. у Булонському університеті. Її представники основну увагу приділяли тлумаченню Кодексу Юстиніана, який регулював цивільно-правові норми. Основними представниками школи глосаторів у XII–XIII ст. були такі відомі фігури того часу, як Булгар, Рогеріус, Альберікус, Бассіанус, Пілліус, Вакаріус, Одофредус, Ацо, Аккурасіус.

Коментування джерел виконувало, як зазначають О. Харитонова і Є. Харитонов, не стільки допоміжну функцію, скільки полягало у тлумаченні положень норм позитивного права¹⁴. В своїй роботі глосатори виходили з того, що Зібрання Юстиніана є єдиним цілим, де не може бути протиріч, що певною мірою знижувало цінність висновків глосаторів. Деякі з них, однак, проводили систематизацію певних частин того чи іншого джерела за різними ознаками.

Загальні попередні зауваження, огляди тієї чи іншої частини Зібрання Юстиніана підсумовувалися у так званих *summæ* або у збірниках окремих особливо складних положень, що супроводжувалися доказами і поясненнями – *brocardo*. Більш систематизованими були *tractatus* – роботи монографічного характеру та *questiones* – збіркі рішень казусів, що розглядалися на практичних заняттях.

Праці глосаторів не залишились бездієвими. Систематизовані глоси під назвою «*Glossa ordinaria*» («Впорядкована глоса») вийшла у 1250 р. за редакцією Аккуріса.

Дослідження глосаторів зазнали ідей ранньої схоластики. В їхніх коментарях не було історичних пояснень відомостей наведених у «*Cjrgus juris civilis*». Глосатори унікали філософської і загальнотеоретичної критики правових інститутів римського права, вважаючи його позачасовим та наддержавним. У своїх практичних рекомендаціях вказували на необхідність керуватися у процесі застосування права нормами чинного у державі закону (а саме нормами «*Cjrgus juris civilis*»), що дає підстави вважати глосаторів правниками, які стояли біля джерел середньовічного легізму¹⁵.

На зміну школі глосаторів прийшла так звана школа *постглосаторів* (або *коментаторів*) (XI–XV ст.). Серед них відомі такі юристи, як Раваніс, Луллій¹⁶, Бартоло (Бартолус), Бальд (Бальдус) та ін. Постглосатори відрізняються від глосаторів тим, що вони вивчали не стільки джерела римського права, скільки інтерпретацію їх своїми попередниками (глосаторами). Постглосатори займалися тлумаченням правових понять і окремих уривків кодифікації Юстиніана, що містили в собі праці глосаторів, з метою виведення так званого загального ставлення вчених (*communis opinio doctorum*). Водночас вони виявили великий інтерес до питань природного права у працях римських юристів, тлумачили його як одвічне та розумне право, що випливає з «природи речей», обстоюючи його як примат з позитивним правом. В своїх коментарях постглосатори, відступаючи від першорядного змісту конструкцій римського права, провели значну роботу по його узгодженню з нормами сучасного ним канонічного права, міського, звичаєвого права. Пристосоване до умов феодального суспільства римське право в обробці постглосаторів було рецепційоване в багатьох країнах Західної Європи¹⁷. Якщо глосатори наполягали на винятковому значенні римського права, то постглосатори намагалися визначити його реальне місце в загальній системі права.

Як відмічає О. Зайчук, саме в період діяльності постглосаторів право починає розглядатись, як своєрідна наука для суддів у їх професійній та суспільній діяльності. Воно (право), являло собою сукупність рішень церковних соборів, а також постанов та інших нормативно-юридичних актів, які походили від Папи Римського. Із допомогою норм канонічного права регулювалися питання внутрішнього життя церковних організацій, а пізніше деякі сімейно-шлюбні та майнові відносини. Канонічне право поступово кодифікувалося (наприклад, Зводи канонічного права 1582 р. та ін.)¹⁸.

Діяльність глосаторів і постглосаторів сприяла значній рецепції ідей римського права в Західній Європі, відображення та відтворення науки і культури, що були майже втрачені із занепадом Західної Римської імперії.

Разом з тим, університетська правова доктрина носила в значній мірі абстрактний характер і тому, можна казати, мала мертвий, або утопічний характер, оскільки вивчалася в середньовічних університетах, лише як мертва дисципліна. При цьому слід наголосити, що вивчення права мало на меті не стільки вузько практичну, скільки глибоко соціальну, гуманістичну мету. Саме тому право розвивалося перш за все із загальних засад, і результати цього процесу складали розвиток доктринальних джерел романо-германського права.

З приходом епохи Відродження на початку XVI ст. школа постглосаторів вичерпала себе. Подальший розвиток правової доктрини пов'язаний з діяльністю італійських гуманістів. Вони критикували коментаторів за схоластичний підхід. Позитивним наслідком було створення бази виникнення історико-філософської та синтетичної шкіл права¹⁹.

Історико-філософська школа пов'язана з діяльністю правознавців, філологів та вчених інших галузей, серед яких згадують Г. Бюде, А. Альгато, У. Цазі, Ж. Кюж (Куяцій) та ін. Представники цієї школи на підставі філологічного тлумачення джерел прагнули з'ясувати первинне значення норм Зібрання Юстиніана. Д. Годфруа та його сини Якобу належать видання, присвячені дослідженням в даному напрямку: *Corpus juris civilis* та *Codex Theodosianus*.

Поряд з історико-філософською школою доктринальні джерела права розвивалися систематичною (догматичною) школою, завдяки якій була розроблена

цілісна система римського приватного права. Найбільш видатним представником згаданої школи був Д.Ю. Донел.

Історико-філософська та синтетична школи права були необхідним етапом в розвитку правової науки. Однак вадою цих шкіл була їх суто теоретична орієнтація²⁰. Нові реалії того часу потребували і інших підходів до права.

Етап розвитку доктринальних джерел права, що розглянутий в роботі, насамперед, з точки зору історичного аналізу, є одним із найбільш динамічних етапів. Авторитет доктринально-правової традиції романо-германської правової системи є підставою для розвитку права і в сучасний період. Історичні паралелі свідчать про важливість доктринальних джерел права, про те, що з часом підлягає закріпленню на конституційному і законодавчому рівнях основних положень, що розробляються на доктринальному рівні. В цьому полягає основний висновок дослідження, проведеного в роботі.

1. *Марченко М.Н.* Источники права. Учебное пособие. – М., 2008. – 760 с. 2. *Пархоменко Н.М.* Джерела права: проблеми теорії та методології: Монографія. – К., 2008. – 336 с. 3. *Порівняльне законодавство (правові системи світу):* Монографія / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К., 2008. – 488 с. 4. *Корчевна Л.* Доктрина як джерело права // *Юридична Україна.* – 2004. – № 11. – С. 4–7. 5. *Правові системи сучасності.* Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В.С. Журавський, О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко; За заг. ред. В.С. Журавського. – К., 2003. – С. 63. 6. *Мамотов В.В.* «Божий суд» Середньовіковья глазами современника // *Правоведение.* – 2002. – № 5. – С. 242–249. 7. *Марченко М.Н.* Источники права. Учебное пособие. – М., 2008. – С. 460–461. 8. *Саидов А.Х.* Сравнительное правоведение. – М., 2006. – С. 206. 9. *Давид Р.* Основные правовые системы современности (сравнительное право). – М., 1988. – С. 58. 10. *Саидов А.Х.* Сравнительное правоведение. – М., 2006. – С. 206. 11. *Правові системи сучасності.* Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В.С. Журавський, О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко; За заг. ред. В.С. Журавського. – С. 76. 12. *Давид Р.* Цит. работа. – С. 57. 13. *Марченко М.Н.* Источники права: учебное пособие. – М., 2008. – С. 428. 14. *Харитонова О.І., Харитонов Є.О.* Порівняльне право Європи. – Х., 2002. – С. 310. 15. *Юридична енциклопедія.* Т. 1. – К., 1998. – С. 596. 16. Там само. – С. 597. 17. *Большая Советская Энциклопедия.* – Т. 20. – М., 1975. – С. 417. 18. *Теорія держави і права.* Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – 2-е вид. – К., 2008. – С. 590. 19. *Харитонова О.І., Харитонов Є.О.* Цит. праця. – С. 312. 20. Там само. – С. 313.